

HENRYK SAMSONOWICZ

Janusz Tazbir (1927-2016)

Nauka polska poniosła wielką stratę, 3 maja br. zmarł Profesor Janusz Tazbir, historyk, jeden z najwybitniejszych znawców dziejów kultury nowożytnej – nie tylko w Polsce – w skali historiografii powszechnej.

Urodził się w Kałuszynie, młodość spędził w Łomży, która była miejscem pracy jego rodziców – ojca, pracownika oświatowego, i matki zatrudnionej w przedszkolu. W początkach wojny ojciec został wywieziony w głąb Rosji, skąd dopiero udało mu się wydostać wraz z wojskami gen. Władysława Andersa. W czasie okupacji sowieckiej Janusz Tazbir zarabiał na życie jako „pisarz gminny” – w gospodarstwach wiejskich. Wykonywana praca nie przeszkadzała mu korzystać z bogatej literatury historycznej polskiej i rosyjskiej i uzupełniać swą wiedzę. Natychmiast po wojnie zaczął nadrabiać swe wykształcenie, ucząc się na przyspieszonych semestralnych kursach gimnazjalnych. W roku szkolnym 1946/1947 przeszedł do normalnej już klasy maturalnej, w Szkole im. Juliusza Słowackiego, wyróżniając się swym odczytaniem i nabytą wcześniej erudycją. Już wówczas był zdecydowany poświęcić się w trakcie dalszych studiów dziejom szeroko rozumianej historii kultury.

Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości wiosną 1947 r. rozpoczął studia w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończył po czterech latach, uzyskując magisterium na seminarium prof. Władysława Tomkiewicza. W roku 1951 pojął za żonę swą koleżankę ze studiów, Julię Ehrefeucht, uczennicę prof. Tadeusza Manteuffla, mediewistkę, z którą w 1952 r. doczekał się córki, Aldony, matematyka, a potem dwóch wnuków, Tomasza, który po studiach prawniczych został adwokatem, i Michała, doktora habilitowanego nauk ekonomicznych i badacza historii literatury.

Zainteresowania badawcze Janusza Tazbira były bardzo rozległe i obejmowały szeroki wachlarz zagadnień. Już na studiach dał się poznać jako autor oryginalnej pracy o modzie na chińszczyznę w dawnej Polsce. Badając zjawiska zachodzące w Polsce czasów Renesansu, potrafił widzieć je na szerokim tle powszechnym. Już w monografii *Echa walk klasowych XVI wieku w polskiej opinii szlacheckiej*, opublikowanej w roku 1952, potrafił odejść od narzucanych ówczesnie schematów marksistowskich i przybliżyć czytelnikom obraz polemik religijnych toczących się w Polsce.

Kolejne, liczne jego rozprawy dotyczące antyariańskiej polityki w epoce reakcji katolickiej (z roku 1955), rozszerzenie tego zagadnienia w monografii *Arianie i katolicy* (wydanej w 1971 r.) i wznowionej dla czytelników niemieckich, analiza zagadnień dotyczących dziejów Reformacji europejskiej, przedstawiona w monografii *Bracia polscy na wygnaniu* (1977), ukazywane były na szerokim tle dziejów powszechnych. W 1966 r. przygotował monumentalne dzieło *Historia Kościoła katolickiego w Polsce (1460-1795)*, przetłumaczone na angielski i wydane w 1968 r. Ta synteza ukazała także główne fazy kryzysu politycznego i ideologicznego Rzeczypospolitej w XVII wieku.

Kolejne jego prace, publikowane we Francji, Włoszech, Niemczech, Czechach czy na Węgrzech, ukazywały specyfikę dziejową Polski na tle wydarzeń zachodzących na całym kontynencie europejskim. Do powszechnego obiegu historiografii wszedł tytuł charakteryzujący Rzeczypospolitą w dobie największych konfliktów religijnych w Europie czasów nowożytnych – *Państwo bez stosów* (1967). Z kolei obszerna monografia *Dzieje polskiej tolerancji* została poświęcona zjawisku wyróżniającemu stosunki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w czasach ówczesnych walk wyznaniowych na kontynencie.

Różnorodnie tematycznie rozprawy Janusza Tazbira poświęcone były świadomości religijnej mieszkańców wielu krajów, zagadnieniom wojen religijnych widzianych oczyma Polaków. Dotyczyły także mniejszości wyznaniowych w Polsce w czasach sięgających od XVI do XX wieku, ukazywanych na szerokim tle europejskich dziejów powszechnych w czasach nowożytnych. Jego prace, publikowane w wielu językach, poświęcone były ważnym tematom, tak jak rozprawy *Poland and the Concept of Europe in the XVI-XVIII Centuries* czy *Der polnische Staat und die Kirche in der Neuzeit*. Na szerokim tle dziejów powszechnych przedstawił w obszernej monografii *Dzieje polskiej tolerancji*.

Nie unikał ukazywania szerokich, syntetycznych wizji przeszłości swego kraju. Dał temu wyraz w opublikowanej w 1997 r. monografii *Polska na zakrętach dziejów* czy w rozprawach o roli kazań w propagandzie religijnej w Polsce. Przedstawiał w szerokiej, popularnej formie dzieje Rzeczypospolitej w XVII wieku na tle powszechnym, w pracach *Na skrzyżowaniu kultur i wyznań* czy w monografii *Świat panów Pasków*.

Tematyka prac Janusza Tazbira nie ograniczała się tylko do badań czasów sięgających od Odrodzenia do Oświecenia w Europie, lecz obejmowała także problemy dotyczące stosunków współczesnych. Nie cofał się przy tym przed polemiką z wieloma autorami i poglądami tkwiącymi w świadomości polskich czytelników od wielu lat. Jego rozprawy o bitwie pod Wiedniem czy o świadomości historycznej Polaków (1983) dotyczyły nie tylko zagadnień naszej historii, lecz także historii naszych sąsiadów, co dobrze było przedstawione w pracy *Polscy przyjaciele i wrogowie konkwistadorów*.

Opisując opinie żywotne w naszym kraju, odwoływał się także do wydarzeń zachodzących w powszechnych dziejach kontynentu. Omawiał m.in. wojny religijne we Francji widziane oczyma naszych rodaków, analizował dzieje różnych mniejszości wyznaniowych

w okresie od XVI do XX wieku. Napisał *Prehistorię polskiej utopii*, pracę bardzo użyteczną dla badaczy wszystkich okresów naszych dziejów, o prekursorach polskiego liberalizmu, podobnie jak jego studia dotyczące *Problemów spornych dziejów kontrreformacji w Polsce*. Znaczące miejsce w jego studiach zajmują rozprawy o wkładzie do naszej wiedzy innych wybitnych historyków, takich jak Aleksander Brückner. W swych publikacjach starał się ukazywać nie tylko osiągnięcia, lecz również słabsze strony ich tekstów. Jego rozprawy o pracach Henryka Barycza, Tadeusza Manteuffla czy Władysława Tomkiewicza pozwalają na lepsze poznanie dorobku uczonych naszych czasów.

Janusz Tazbir wiele miejsca w swych pracach poświęcał analizie źródeł. Analizował zachowane w Polsce i na Rusi rękopisy zawierające rozprawy religijne; brał na warsztat tematykę często używanych terminów, takich jak „antemurale”. Podejmował tematy dotyczące roli polskiego Oświecenia wobec problemów asymilacji narodowej, omawiał funkcjonujące w naszej nauce wizje epoki Średniowiecza w piśmiennictwie polskim. Analizował też dorobek i znaczenie w myśli europejskiej tych myślicieli, którzy odgrywali istotną rolę w czasach dysput i polemik religijnych, tworząc wzorce religijne dla życia mieszkańców wielu krajów – Piotra Skargi, Filipa Melanchtona, Jakuba Niemojewskiego, Stanisława Lubienieckiego, Wojciecha Tytkowskiego. Badał rozumienie czasu przez ludzi żyjących w dawniejszych epokach. Wiele miejsca poświęcał omawianiu i funkcjom społecznym pełnionym przez najróżniejsze falsyfikaty, pisząc m.in. o *Protokołach Mędrców Syonu* (które doczekały się tłumaczenia na język czeski), o *Pseudoariańskich świątyniach i grobowcach*, czy biorąc na warsztat temat *Przyczynek do dziejów mistyfikacji historycznych* (1992). Podejmował tematy zakorzenione w polskiej pamięci jak w artykule *Krzyżacy – krótkie dzieje i długa legenda* (1996), *Twórcy i burzyciele legend historycznych* (1996) lub *Kamienie milowe polskiej świadomości historycznej* (1997). W tym nurcie jego twórczości mieściła się praca o *Rzeczypospolitej Babińskiej w legendzie literackiej*. (1972) czy rozprawa *Polska sława Krzysztofa Kolumba* (1991), ukazująca prawdę i mity w przekazach polskich dotyczących wielkiego podróżnika.

Wiele dyskusji i polemik wywołała praca Janusza Tazbira z 1987 r. *Polskie przedmury chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. Może ona stanowić podstawę do potrzebnej w naszym kraju dyskusji o roli wyobrażeń historycznych i ich znaczeniu w kształtowaniu wiedzy o przeszłości. Jego prace *Polski barok wobec średniowiecza. Między wzorcem a naganą czy Asymilacja w Rzeczypospolitej: od dobrowolności do przymusu*, dostarczały (i dostarczają nadal) argumentów dla bieżących potrzeb ideologicznych czy politycznych. Za ważny opis rozumienia świata przez polską szlachtę uznać należy opublikowaną w roku 2013 syntezę – *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*.

W dorobku Janusza Tazbira znalazły się też rozprawy dotyczące późnych czasów nowożytnych, także współczesnych – o polskiej tytułomani, o edytorskich potknięciach

w różnych wydawnictwach – z pewnością ważne nie tylko dla poznawania przeszłości, lecz także dla dzisiejszych badaczy. Do jego prac dotyczących bardzo osobistych wyznań i wspomnień należą *Pożegnanie z XX wiekiem* (1999), *Pokuszenie historyczne* oraz rozważania poświęcone różnym aspektom przeszłości zatytułowane *Od Sasa do lasa* (2011).

Janusz Tazbir w ciągu ponad 60-letniej pracy badawczej opublikował ponad tysiąc prac naukowych, nie licząc krótkich wypowiedzi i notek publikowanych na łamach „Polityki”, „Tygodnika Powszechnego” czy wielu innych czasopism, i nie mówiąc już o licznych audycjach popularyzujących wiedzę historyczną w radiu i telewizji. Przekazywał w nich wnikliwe uwagi dotyczące bieżących zagadnień naukowych lub spraw publicznych. Był on bowiem, zgodnie z normami życia wybitnych uczonych humanistów, bardzo aktywnym na polu organizacji badań.

W latach 1983-1990 pełnił funkcję dyrektora Instytutu Historii PAN; powołany do Polskiej Akademii Nauk, został w 1999 roku wybrany jej wiceprezesem, pełniąc tę funkcję do 2003 roku. Był też czynnym członkiem Polskiej Akademii Umiejętności, przewodniczył Radzie Naukowej Polskiego Słownika Biograficznego i Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej, zasiadał w Radzie Muzeum Polin, przewodniczył Radzie Redakcyjnej „Przeglądu Humanistycznego”. Zasiadał w Radzie Języka Polskiego PAN, był laureatem Nagrody Literackiej m.st. Warszawy, wieloletnim współpracownikiem i przewodniczącym Rady Stowarzyszenia „Stopka” w Łomży.

Został uhonorowany tytułem doktora *honoris causa* Uniwersytetu Opolskiego (2000), był też członkiem honorowym Rosyjskiej Akademii Nauk (także 2000). Udekorowany był Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą, Orderem Odrodzenia Polski (1999), orderem Gloria Artis (2008), Nagrodą Fundacji Alfreda Jurzykowskiego w USA.

Jego współpracownicy, uczniowie, koledzy i przyjaciele ponieśli wielką, niepowetowaną stratę. Janusz Tazbir był człowiekiem, na którego pomoc i radę można było zawsze liczyć. Jego umiejętności opowiadania o sobie i o innych znane były powszechnie, podobnie jak jego poczucie humoru.

Pozostanie długo w naszej pamięci.

Janusz Tazbir (1927-2016)

Janusz Tazbir was a Polish historian, specializing in the culture and religion of Poland in the 16th and 17th centuries. He was a foremost specialist in Old Polish history, and author of over 1000 publications. One of his most famous publications is *Państwo bez stosów* (*A country without stakes*) published in 1967. He has also written works popularizing history, as well as on history of literature. His works have been translated into many foreign languages.

Key words: Janusz Tazbir, history of Poland